

Ετεροτοπίες- Michel Foucault

(...)Όσο για τις ετεροτοπίες με την κυριολεξία του όρου, με ποιον τρόπο θα μπορούσαμε να τις περιγράψουμε, ποια σημασία μπορούμε να τους αποδώσουμε; Θα μπορούσε να φανταστεί κανείς, δεν λέω μια επιστήμη γιατί είναι μια λέξη που έχει ακριβώς φθαρεί σήμερα, αλλά ένα είδος συστηματικής περιγραφής που θα είχε ως αντικείμενο, σε μια δεδομένη κοινωνία, τη μελέτη, την ανάλυση, την περιγραφή, την ανάγνωση, όπως μας αρέσει να λέμε σήμερα, αυτών των διαφορετικών χώρων, αυτών των άλλων τόπων, με την έννοια ενός είδους αμφισβήτησης τόσο μυθικής όσο και πραγματικής του χώρου στον οποίο ζούμε. Αυτή η περιγραφή θα μπορούσε να ονομαστεί "ετεροτοπολογία"

Πρώτη αρχή, είναι κατά πάσα πιθανότητα δεν υπάρχει ούτε ένας πολιτισμός στον κόσμο που να μην συγκροτεί ετεροτοπίες. Πρόκειται για μια σταθερά κάθε ανθρώπινης ομάδας. Αλλά προφανώς οι ετεροτοπίες παίρνουν πολυποίκιλες μορφές, και ίσως να μην υπάρχει ούτε μία απολύτως καθολική μορφή ετεροτοπίας. Ωστόσο, μπορούμε να τις κατατάξουμε σε δύο μείζονες τύπους.

Στις λεγόμενες πρωτόγονες κοινωνίες υπάρχει μια μορφή ετεροτοπιών που θα τις ονόμαζα ετεροτοπίες κρίσης, με την έννοια ότι υπάρχουν τόποι προνομιακοί, ή ιεροί, ή απαγορευμένοι που προορίζονται για εκείνα τα άτομα που βρίσκονται σε κατάσταση κρίσης, σε σχέση με την κοινωνία και το ανθρώπινο περιβάλλον στο οποίο ζουν. Οι έφηβοι, οι γυναίκες κατά την εμμηνόρροια ή κατά τη λοχεία, οι ηλικιωμένοι κτλ

Στην κοινωνία μας τέτοιες ετεροτοπίες κρίσης δεν σταματούν να εξαφανίζονται, αν και ακόμη υπάρχουν ορισμένα κατάλοιπά τους. Για παράδειγμα, το κολέγιο με τη μορφή που είχε τον 19ο αιώνα ή η στρατιωτική θητεία για τα αγόρια έπαιξαν ασφαλώς έναν τέτοιο ρόλο, με την έννοια ότι οι πρώτες εκδηλώσεις της ανδρικής σεξουαλικότητας έπρεπε να λάβουν χώρα κάπου αλλού εκτός της οικογένειας. Για τις νεαρές κοπέλες υπήρχε, μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα, μια παράδοση που ονομαζόταν γαμήλια ταξίδια, επρόκειτο για πατρογονικό ζήτημα. Η διακόρευση της νεαρής κοπέλας δεν μπορούσε να συντελεστεί πουθενά και έτσι το τρένο ή το ξενοδοχείο του γαμήλιου ταξιδιού αποτελούσε ακριβώς τον τόπο αυτού του πουθενά, αυτήν την απροσδιόριστη γεωγραφικά ετεροτοπία.

Αλλά αυτές οι ετεροτοπίες κρίσης εξαφανίζονται σήμερα και αντικαθίστανται, κατά τη γνώμη μου, από ετεροτοπίες παρέκκλισης: αυτές όπου τοποθετούνται τα άτομα των οποίων η συμπεριφορά είναι παρεκκλίνουσα σε σχέση με τον μέσο όρο ή τον απαιτούμενο Κανόνα. Πρόκειται για αναρρωτήρια και για ψυχιατρικές κλινικές, πρόκειται βέβαια, επίσης, για τις φυλακές, και θα έπρεπε ίσως να προσθέσουμε τους οίκους ευγηρίας, που τοποθετούνται τρόπον τινά στο μεταίχμιο ανάμεσα στις ετεροτοπίες κρίσης και στις ετεροτοπίες παρέκκλισης, αφού, τελικώς, τα γηρατειά συνιστούν μια κρίση, αλλά και μια παρέκκλιση, καθώς στην κοινωνία μας όπου κανόνας είναι η ψυχαγωγία, η απραξία συνιστά ένα είδος παρέκκλισης.

Η δεύτερη αρχή της περιγραφής των ετεροτοπιών είναι ότι κατά τη διάρκεια της ιστορίας της, μια κοινωνία μπορεί να θέσει σε λειτουργία με τρόπο πολύ διαφορετικό μια ετεροτοπία που υπάρχει και δεν έπαψε να υπάρχει. Πράγματι, κάθε ετεροτοπία έχει μια ακριβή και καθορισμένη λειτουργία στο εσωτερικό της κοινωνίας, και η ίδια η

ετεροτοπία μπορεί, σύμφωνα με τη συγχρονία του πολιτισμού στον οποίο βρίσκεται, να επιτελέσει αυτήν ή την άλλη λειτουργία.

Θα χρησιμοποιήσω σαν παράδειγμα την παράξενη ετεροτοπία του νεκροταφείου. Το νεκροταφείο είναι ασφαλώς ένας τόπος που διαφέρει από τους συνήθεις πολιτισμικούς χώρους, είναι εντούτοις ένας χώρος που συνδέεται με όλες τις χωροθεσίες της πόλης ή της κοινωνίας του χωριού, αφού κάθε άτομο και κάθε οικογένεια έχει συγγενείς στο νεκροταφείο. Πρακτικά, το νεκροταφείο υπήρχε πάντα στο πλαίσιο του δυτικού πολιτισμού. Υπέστη, όμως, σημαντικές μεταβολές. Μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα το νεκροταφείο ήταν τοποθετημένο στο κέντρο ακριβώς της πόλης, δίπλα στην εκκλησία. Υπήρχε μια ολόκληρη ιεραρχία πιθανών τρόπων ταφής. Υπήρχε το οστεοφυλάκιο όπου παρέμεναν τα πτώματα μέχρι να απολέσουν το τελευταίο χνάρι ατομικότητας, υπήρχαν ορισμένοι ατομικοί τάφοι, και ακολούθως υπήρχαν τάφοι μέσα στην εκκλησία...

Αυτό το νεκροταφείο, που είχε εγκατασταθεί στον ιερό χώρο της εκκλησίας, εξέλαβε στους σύγχρονους πολιτισμούς μια τελείως διαφορετική όψη και παραδόξως την εποχή ακριβώς που ο πολιτισμός έγινε, όπως λέγεται πολύ σχηματικά, "άθεος", ο δυτικός πολιτισμός εγκαινίασε ό,τι ονομάζεται λατρεία των νεκρών.

Κατά βάθος, ήταν απολύτως φυσικό ότι την εποχή που οι άνθρωποι πίστευαν πραγματικά στην ανάσταση των σωμάτων και στην αθανασία της ψυχής δεν είχαν αποδώσει κεφαλαιώδη σημασία στην σορό των νεκρών. Αντιθέτως, απ' ης στιγμής δεν ήταν πλέον βέβαιοι ότι έχουν μια ψυχή και ότι το σώμα τους θα αναστηθεί, χρειάζεται ίσως να δοθεί πολύ περισσότερη προσοχή σ' αυτή τη σορό των νεκρών, που αποτελεί τελικώς το μόνο ίχνος της ύπαρξής μας εντός του κόσμου και εντός των λέξεων.

Ούτως ή άλλως, από τον 19ο αιώνα και εφεξής καθένας έχει το δικαίωμα στο μικρό του κιβώτιο για τη μικρή προσωπική του αποσύνθεση, όμως από την άλλη, μόνο από τον 19ο αιώνα άρχισαν να τοποθετούν τα νεκροταφεία στο εξωτερικό των πόλεων. Σε συνάρτηση με αυτήν την εξατομίκευση του θανάτου και την αστική ιδιοποίηση του νεκροταφείου γεννήθηκε μια έμμονη ιδέα για τον θάνατο ως "αρρώστια". Υπέθεσαν τότε ότι οι νεκροί μεταφέρουν τις αρρώστιες στους ζωντανούς και ότι η παρουσία και η εγγύτητα των νεκρών δίπλα ακριβώς στα σπίτια, δίπλα ακριβώς στην εκκλησία, σχεδόν στη μέση του δρόμου, ότι αυτή λοιπόν η εγγύτητα σπέρνει τον θάνατο. Αυτό το μεγάλο θέμα της αρρώστιας, που μεταδίδεται μέσω επιμόλυνσης από τα νεκροταφεία, εξακολούθησε να υπάρχει στα τέλη του 18ου αιώνα. Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα ξεκίνησαν απλούςτατα να μετακινούν τα νεκροταφεία προς τα περίχωρα. Τα νεκροταφεία αποτελούν έκτοτε όχι τον ιερό και αθάνατο αέρα της πόλης, αλλά την "άλλη πόλη", όπου κάθε οικογένεια διατηρεί την σκοτεινή κατοικία της.

Τρίτη αρχή. Η ετεροτοπία έχει την ικανότητα να συμπαραθέτει σε έναν μόνο πραγματικό τόπο περισσότερους χώρους, περισσότερες χωροθεσίες, οι οποίες είναι μεταξύ τους ασύμβατες. Έτσι, το θέατρο συνδυάζει διαδοχικά στο ορθογώνιο της σκηνής μια ολόκληρη σειρά τόπων που είναι ξένοι ο ένας προς τον άλλον, ομοίως, ο κινηματογράφος αποτελείται από μια πολύ περίεργη ορθογώνια αίθουσα, στο βάθος της οποίας, σε μια οθόνη δύο διαστάσεων, προβάλλεται ένας τρισδιάστατος χώρος. Ίσως, όμως, το παλαιότερο παράδειγμα αυτών των ετεροτοπιών, με μορφή αντιφατικών χωροθεσιών, το πιο παλαιό παράδειγμα, να είναι ο κήπος. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο κήπος, αυτή η εντυπωσιακή δημιουργία με ιστορία χιλιάδων ετών, είχε στην Ανατολή πολύ βαθιές και τρόπον τινά υπερθέσιμες σημασίες. Ο παραδοσιακός περσικός κήπος

ήταν ένας ιερός χώρος που έπρεπε να συνενώνει στο ορθογώνιο εσωτερικό του τέσσερα μέρη που αντιπροσωπεύουν τα τέσσερα μέρη του κόσμου, έχοντας έναν ακόμη πιο ιερό χώρο από τους άλλους που ήταν σαν ομφαλός, σαν ομφαλός του κόσμου στο κέντρο του (εκεί βρισκόταν η λεκάνη και το συντριβάνι). Και όλη η βλάστηση του κήπου έπρεπε να διαμοιράζεται σε αυτόν χώρο, σε αυτό το είδος μικρόκοσμου. Όσο για τα χαλιά, αποτελούσαν αρχικά αναπαραστάσεις κήπων. Ο κήπος είναι ένα χαλί όπου ο κόσμος ολόκληρος επιτυγχάνει τη συμβολική του τελειότητα, και το χαλί είναι ένα είδος κινητού κήπου διαμέσου του χώρου. Ο κήπος είναι το μικρότερο κομμάτι του κόσμου και συγχρόνως είναι η ολότητα του κόσμου. Ο κήπος είναι από τα βάθη της Αρχαιότητας, ένα είδος ευτυχούς και καθολικευτικής ετεροτοπίας (εξ ου και οι ζωολογικοί μας κήποι).

Τέταρτη αρχή. Οι ετεροτοπίες συνδέονται, ως επί το πλείστον, με χρονικές αποτμήσεις, δηλαδή διανοίγονται προς αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί, για λόγους απλής συμμετρίας, ετεροχρονίες. Η ετεροτοπία αρχίζει να λειτουργεί ολοκληρωμένα όταν οι άνθρωποι έρχονται σε ένα είδος απόλυτης ρήξης με τον παραδοσιακό χρόνο τους. Γίνεται έτσι σαφές ότι το νεκροταφείο συνιστά πράγματι ένα μέρος εξόχως ετεροτοπικό, δεδομένου ότι το νεκροταφείο ξεκινά με αυτή την παράξενη ετεροχρονία στην οποία συνίσταται, για ένα άτομο, η απώλεια της ζωής και αυτή η οιονεί αιωνιότητα στο πλαίσιο της οποίας δεν σταματά να διαλύεται και να σβήνει.

Υπάρχουν κατ' αρχάς οι ετεροτοπίες του χρόνου που συσσωρεύεται επ' άπειρον, λόγω χάρη τα μουσεία και οι βιβλιοθήκες. Τα μουσεία και οι βιβλιοθήκες είναι ετεροτοπίες όπου ο χρόνος δεν σταματά να συσσωρεύεται κουρνιάζοντας στην κορυφή του, ενώ κατά τον 17ο αιώνα, μ' έχρι τα τέλη του 17ου αιώνα, τα μουσεία και οι βιβλιοθήκες αποτελούσαν έκφραση μιας ατομικής επιλογής. Τουναντίον, η ιδέα να συσσωρευτούν τα πάντα, η ιδέα να συγκροτηθεί ένα είδος γενικού αρχείου, η βούληση να κλειστούν σε ένα τόπο όλοι οι χρόνοι, όλες οι εποχές, όλες οι μορφές, όλα τα γούστα, η ιδέα να συγκροτηθεί ένας τόπος όλων των χρόνων που να βρίσκεται ο ίδιος έξω από τον χρόνο και προστατευμένος από την διάβρωσή του, το σχέδιο να οργανωθεί έτσι ενός είδους διηλεκτικής και απεριόριστη συσσώρευση του χρόνου σε έναν αμετακίνητο τόπο, ε όλα αυτά ανήκουν στη νεωτερικότητα μας. Το μουσείο και η βιβλιοθήκη είναι ετεροτοπίες που προσιδιάζουν στον δυτικό πολιτισμό του 19ου αιώνα.

Πέμπτη αρχή. Οι ετεροτοπίες προϋποθέτουν πάντα ένα σύστημα διάνοιξης και περικλεισης που τις απομονώνει και συγχρόνως τις καθιστά διαπερατές. Γενικώς, δεν αποκτούμε εύκολα πρόσβαση σε μια ετεροτοπική χωροθεσία. Είτε εξαναγκαζόμαστε, όπως συμβαίνει στον στρατώνη ή τη φυλακή, είτε πρέπει να υποταχθούμε τελετουργικά και διαδικασίες εξαγνισμού. Δεν μπορείς να εισέλθεις παρά με κάποια άδεια και εφόσον έχεις επιτελέσει ορισμένες πράξεις. Υπάρχουν ετεροτοπίες που είναι καθ' ολοκλήριαν αφιερωμένες σ' αυτές τις δραστηριότητες εξαγνισμού, ενός εξαγνισμού κατά το ήμισυ θρησκευτικού και κατά το ήμισυ υγειονομικού, όπως στα χαμάμ των μουσουλμάνων ή ενός εξαγνισμού με φαινομενικά καθαρά υγειονομικό χαρακτήρα, όπως στις σκανδιναβικές σάουνες...

Τέλος, το τελευταίο χαρακτηριστικό των ετεροτοπιών είναι ότι έχουν, σε σχέση με τον υπόλοιπο χώρο, κάποια λειτουργία. Αυτή η λειτουργία ξετυλίγεται ανάμεσα σε δύο ακραίους πόλους. Είτε αναλαμβάνουν να δημιουργήσουν ένα χώρο ψευδαισθησης που καταδεικνύει ως ακόμη πιο ψευδαισθητικό ολόκληρο τον πραγματικό χώρο, όλες τις χωροθεσίες στο εσωτερικό των οποίων διαχωρίζεται η ανθρώπινη ζωή. Ίσως αυτόν τον

ρόλο να έπαιζαν επί μακρόν οι περίφημοι οίκοι ανοχής ,που τους έχουμε πλέον στερηθεί. Είτε πάλι, αντιθέτως, δημιουργούν ένα άλλο χώρο, έναν πραγματικό χώρο, τόσο τέλειο, τόσο σχολαστικό, τόσο εύτακτο όσο ο δικός μας είναι αποδιοργανωμένος, ακατάστατος και συγκεχυμένος. Θα επρόκειτο τότε όχι για ετεροτοπία ψευδαίσθησης αλλά αντιστάθμισης, και αναρωτιέμαι μήπως έτσι λειτουργούσαν μέχρι ενός σημείου ορισμένες αποικίες.

Σε ορισμένες περιπτώσεις έπαιζαν, στο επίπεδο της γενικής επίγειας οργάνωσης, τον ρόλο ετεροτοπίας. Σκέφτομαι για παράδειγμα, την εποχή του πρώτου κύματος αποικιοποίησης, τον 17ο αιώνα, τις πουριτανικές κοινωνίες που ίδρυσαν οι Άγγλοι στην Αμερική και που αποτελούσαν άλλους τόπους, απολύτως τέλειους.

Σκέφτομαι επίσης εκείνες τις ασυνήθιστες κοινωνίες Ιησουιτών που είχαν ιδρυθεί στη Νότια Αμερική. Εξαισίες αποικίες,απολύτως ρυθμισμένες στις οποίες επιτυγχάνοταν πραγματικά η ανθρώπινη τελειότητα. Οι Ιησουίτες της Παραγουάης είχαν ιδρύσει αποικίες όπου η ζωή ήταν ρυθμισμένη σε κάθε σημείο της. Το χωριό ήταν κατανομημένο με βάση μια αυστηρή διάταξη γύρω από μια ορθογώνια πλατεία, στο βάθος της οποίας υπήρχε η εκκλησία. Στη μια πλευρά ήταν το σχολείο και στην άλλη το νεκροταφείο, και εν συνεχεία μπροστά στην εκκλησία ξεκινούσε μια λεωφόρος που διασταυρωνόταν κάθετα με μια άλλη λεωφόρο. Κάθε οικογένεια είχε τη δική της μικρή καλύβα κατά μήκος αυτών των δύο αξόνων, ώστε να αναπαράγεται επακριβώς το σύμβολο του σταυρού. Ο χριστιανισμός σφράγιζε έτσι με το θεμελιώδες σύμβολό του τον χώρο και τη γεωγραφία του αμερικάνικου κόσμου...

Οι οίκοι ανοχής και οι αποικίες είναι οι δύο ακραίοι τύποι ετεροτοπίας, και αν σκεφτούμε εντέλει ότι το καράβι είναι ένα κομμάτι χώρου που επιπλέει, ένας άτοπος τόπος, που ζει από μόνος του, που είναι κλεισμένος στον εαυτό του και που έχει συγχρόνως παραδοθεί στο άπειρο της θάλασσας και που από λιμάνι σε λιμάνι, από βάρδια σε βάρδια, από οίκο ανοχής σε οίκο ανοχής, πηγαίνει μέχρι τις αποικίες αναζητώντας ό,τι πολυτιμότερο έχουν στους κήπους τους, τότε καταλαβαίνουμε γιατί το καράβι ήταν για τον πολιτισμό μας, από τον 16ο αιώνα μέχρι τις μέρες μας, όχι μόνο το μεγαλύτερο εργαλείο οικονομικής ανάπτυξης, αλλά και η μεγαλύτερη δεξαμενή φαντασίας. Το πλοίο είναι η κατεξοχήν ετεροτοπία. Στους πολιτισμούς δίχως καράβια τα όνειρα αποστειρώνονται, η κατασκοπεία αντικαθιστά την περιπέτεια και η αστυνομία τους πειρατές.

*

Dits et écrits,360,Des espaces autre.Διάλεξη στον Κύκλο Αρχιτεκτονικών Ερευνών,14 Μαρτίου 1967,Architecture,Mouvement,Continuite,τχ.5,Οκτώβριος 1984,σσ 46-49

Μόλις την άνοιξη του 1984 ο Μ.Φουκώ επέτρεψε να δημοσιευτεί αυτό το κείμενο, που γράφτηκε στην Τυνησία το 1967